



## IX. YÜZYILDA AZERBAIJAN HALKININ ÖZGÜRLÜK MÜCADELESİ VE ABBASİLER HİLAFETİNİN TENEEZÜLÜNDEKİ ROLÜ

*Ebulfez Elçibey\**

*Çev.: Muhammet KEMALOĞLU\*\**

### ÖZET

*Abbasi Halifelerinden Mutasım Türklere özel bir önem vermişti. O, Türklere oluşan büyük bir ordu oluşturmuştu. Mutasım bu Türklere Orta Asya steplerinden topluyor, aynı zamanda köle pazarlarından satın alıyordu. Bu Türklere arasından büyük komutanlar çıkmıştı. Afsin, Boğa el-Kebir, Boğa es-Sağır, bunlardan bir kaçıdır. Bu dönemde devlette etkin bir konuma yükselen Türklere sonraki dönemlerde halifeleri istedikleri gibi değiştirebilecek bir duruma gelmişlerdi. Ebulfez Elçibey'in bu çalışması bahsedilen konular açık bir şekilde ortaya koyacaktır.*

**Anahtar Kelimeler:** *Abbasi Halifeler,i Mutasım,Komutanlar, Ebulfez Elçibey, Afsin*

## THAT THE DEGRADATION OF THE ABBASID CALIPHATE IX. CENTENARY AZERBAIJAN AND THE ROLE OF THE PEOPLE OF FREEDOM STRUGGLE

### ABSTRACT

The Abbasid caliphs Mu'tasim the Turks had given special attention. He formed a great army of the Turks. Mu'tasim collect the Turks of Central Asia steppes, but also bought the slave markets. This is among the Turks had great commanders. Afsin, el-Kebir Taurus, Taurus es-deaf, a few of them. During this period, the active state, rising to a location that can be replaced as they want to become inheritors of the Turks came in later periods. Ebulfez Elchibey the topics covered in this study will set out clearly.

**Key Word:** *Abbasid Caliphs, Mu'tasim,Commanders,Afsin,Ebulfez Elchibey*

\* Mircəlal Yusifli, Elçibəy İrsini Araşdırma Mərkəzinin Direktoru; Ebulfez Elçibey, Multi Medya.

\*\*Gazi Üniversitesi Tarih Yüksek Lisans Öğrencisi, Çiğiltepe Askeri Lojmanları 206-10 Çiğiltepe-Mamak-Ankara, muhammetkemaloglu@gmail.com, Türkiye Türkçesine Aktaran.

## GİRİŞ

VII. yüzyılın ortalarında Arabistan yarımadasında meydana gelmiş Arap hilafeti çok geçmeden, İran'da Sasaniler bir kere, Suriye ve Mısır'da Bizans ordularını mağlup edip, bu ülkeleri kendi bünyesine kattı. Büyük bir alanı hâkimiyet altına almış hilafet kendi ordularını bir taraftan, Orta Asya, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'a, diğer bir taraftan ise Kuzey Afrika'ya fethetmeye çalışıyordu. Yaklaşık 638 yılından başlayarak VIII. yüzyılın ikinci çeyreğine kadar hilafet ordularının Azerbaycan'a yaptıkları saldırılar hilafet için esaslı bir sonuç veremedi. Bütün bu saldırılar haydut baskınlarını hatırlatıyordu ki, sonuçta Azerbaycan'ın şehir ve köyleri talan ediliyor, dağıtılıyor ve yakılıyordu. Azerbaycanlılar sık sık isyan ediyor hilafet alaylarını dağıtıyor, tabi olmuyorlardı. Sadece kendisinin sağlamlığını hisseden ve artık Orta Asya'nın bir bölümünü, Kuzey Afrika'yı ve İspanya'yı istila etmiş Emeviler hilafeti VIII. yüzyılın 30'lu yıllarında, büyük ekonomik ve askeri önemi olan Azerbaycan'ı tam işgal etmek için 150 bin kişilik bir ordu gönderdi. Bu tarihten itibaren Azerbaycan Emeviler hilafetine dâhil oldu. Fakat Azerbaycan'da yabancı işgalcilere karşı sık sık yapılan ihtişaş ve isyanlar birbirini takip ediyordu. IX. yüzyılın başlarında Abbasiler hilafetine karşı başkaldıran isyanlar gittikçe kuvvetleniyordu. Bunların içerisinde Hürremiler isyanı daha da büyüdü. Onların kuvvetli kısımlarından birinin başkanı Cavidan öldükten (Et-Taberi, 1885-1889, III: 1230; Mehmetov, 2009, dph. 1, 192); Nefisi, 1998: 15, 41; Cahen, 2000: 96; En-Nedim, 1871-1872: 481) (815 yılı) sonra onun yerine Babek geçti. XIX. yüzyıl Alman şarkşünası A. Müller bu konuda: "Kuvvetli ve hilafete karşı ayaklanmaya hep hazır olan Dağlılar-Azerbaycanlılar (MÖ) arasında Babek kendisine kısa sürede çok taraftar buldu". Hürremiler'in isyanı gitgide büyüyerek, daha da genişleyip, Azerbaycan halkının yabancı işgalcilere karşı özgürlük savaşına dönüştü.

815/816.yıllardan başlayarak Azerbaycan'da yeniden azametli bir şekilde kendini gösteren Hürremiler hareketi hilafet için her şeyden korkulu idi. 21 yıl süren bu özgürlük mücadelesi Abbasiler hilafetinin dayanaklarını sarsıp, onun sonunu, hızlandırdı ve sükûtunu yaklaştırdı. Öyle ki, hilafet eski kudretini kaybetmiş, bir daha kendini düzeltmemişti. Azerbaycan'a seyahat etmiş ve Hürremiler'in savaş yaptığı yerleri gezmiş olan X. yüzyıl Arap tarihçisi Mesudi "et-tenbih ve el-eşraf" eserinde, Abbasiler hilafeti Hürremiler'e karşı savaşlarda 500 binden fazla asker kaybetmişti. Demek oluyor ki, gerek Emeviler 661-750

gerekse Abbasiler 750-1258 hilafeti herhangi bir devletle yaptığı savaşta bu kadar kayıp vermemişti. Ortaçağ tarihçilerinin dili ile söylersek, Abbasiler hilafetinde silah alacak asker kalmamıştı. Odur ki, Halife Mutesim 833-842 son olarak Hürremiler'e karşı gönderilmiş hilafet ordusunun temelini, Orta Asya'nın dağlık bölgelerinden olan Türklerin oluşturuyordu. Parayla tutulmuş bu seçkin Türk alayları onun ordusunun çekirdeğini teşkil ediyordu ve Hürremiler'in mağlup edilmesinde bu alaylar etkin rol oynuyorlardı. Birçok tarihçi, dağlık yerlerde yaşamış bu Türkler Hürremiler'in bulunduğu dağlık tepeliklerde savaşmak için Araplara, Farslar'a oranla daha üstün özelliklere sahip idiler ve kendi yüksek savaş becerileri ile onlardan farklıydılar. Onlar da bu yerlerde Hürremiler gibi hareket etmeyi başarıyorlardı. Hürremilerle son savaşta galip çıkan bu Türk askeri kuvvetleri hilafette kendilerini bağımsız götürmeye başladılar. Onlar gittikçe kendilerini sağlamlaştırıp, hilafetin zayıflığından yararlanarak siyasi iktidarı kendi ellerine aldılar ve halifeleri bir oyuna çevirdiler. Azerbaycan halkı ile uzun süre savaş halinde hilafetin, neredeyse, tüm ekonomiyi bozuldu. Şöyle ki: Abbasiler hilafeti Azerbaycan'dan topladığı haraca uzun süre mahrum oldu ki, bu da yaklaşık 15 milyondan fazla altın dinar demektir. Azerbaycan'la komşu olan Ermenistan, Gürcistan ve İran'ın bir takım Emirlikleri, Azerbaycan halkının özgürlük savaşından kullanarak, hilafete tabi olmaktan ve vergi vermekten vazgeçtiler. Hilafet ağır bir savaş yaptığı için ona tabi ülke ve vilayetlerden ordu biriktirmeye mecbur olmuştu ki, bu da bu yerlerin tasarrufatını tamamen dağınık duruma düşürmüştü ve bozmuştu. Şehir sanatçılarının çoğu ordu için silah hazırlamaya dâhil edilmişti. Çoğu insan gücü hilafet orduları için sengerler kurmaya, bereler dikmeye, hendekler kazmaya yöneltilmişti. Önemli ticaret kavşakları bulunan Azerbaycan Abbasiler hilafetinden tamamen uzaklaşmanın yanında onu, Kuzeydoğu İran'dan tutmuş, Bizans sınırlarına kadar bir alev halkası-içerisine aldığından ticarete büyük daralma yaşanıyor. Savaş yapılan ve onunla komşu birçok yerler yıkılmış, bu savaşın gereksinimleri doğmuştu, uzun süre hilafet için yetersiz bir hale düşmüştü. Orduyu gıda ve parayla birlikte hazırlamaktan dolayı Abbasiler hilafeti çok masraf yapmış, hazinesi tamamen boşalacak bir duruma gelmişti. Ordu için ne kadar para harcadığını aşağıdaki örnekle görülmektedir. Arap dilinde yazmış Ortaçağ Müslüman tarihçisi Muhammed Taberi, 838-923, "Tarih er-Rusul ve el-Müluk" eserinde, halife Mutesim sadece Afşin'in Hürremilerle savaş halinde hilafet ordularınının 835 yılı 3 Haziran'da atanmış

başkanı, savaşıla geçen her gününe 10 bin dirhem, savaşısız geçen her gününe ise 5 bin dirhem veriyordu. Azerbaycan halkı sadece kendi özgürlüğü için değil, komşu İran, Ermenistan ve Gürcistan halklarının da özgür olması uğrunda çarpıştıyordu. Bu adı geçen ülkelerin, daha zayıf olan Emirlikleri Babekilere sığınıyor, zor zamanlarda onlara yardım alıyorlardı. Hürremiler-Babekiler hareketi 837 yılında mağlup olsa da, onun etkisi kendini göstermekteydi. İşte bunun etkisi sonucunda sonradan Azerbaycan, Deylem, Taberistan, Ermenistan, Gürcistan ve hilafetin başka yerlerinde Abbasilere karşı yeni isyanlar ortaya çıkmıştı. Azerbaycan Türkülerle savaş yapmanın zor olduğunu Hürremiler hareketinin sonuçlarından anlayan halife Mütevekkil 847-861 Muhammed Taberi'nin yazdığına göre, Azerbaycan'da baş kaldırmış yeni isyanları yatıştırmak için 852 yılında Türklerden oluşan 200 bin kişilik bir ordu göndermişti. Babek'in başkanlığı altında Azerbaycan halkının yaptığı bu özgürlük savaşı Abbasiler hilafetine tabi olan tüm ülke ve halkların yaşamında kendi siyasi nüfuzunu göstermişti. Ziya Bünyadov, "Azerbaycan VII-IX. yüzyıllarda"-Ruşça-adlı eserinde bu konuda: "Babekiler hareketi sadece Azerbaycan tarihinde büyük yer tutmaz, o aynı zamanda kudretli Abbasiler devletinin ayrı ayrı devletlere parçalanmasını belirleyen temel siyasi güçlerden biridir". Bu mesele ile ilgili olarak A. Müller, henüz 822 yılında Halife Memun (818-833) Babek hareketinden ve Mısır isyanından çekinerek, yeni bir karmaşaya meydan vermemek için, Horasanın idaresinin oranın canişinini Tahir öldükten sonra onun oğulları Talha'ya, daha sonra ise Abdullah'a vermişti.

822 yılında Tahir öldü. Demek, Memun'un beklediği dakikalar gelmişti. Fakat böyle anlaşılıyor ki, Horasan'a yakın bir yerde-Azerbaycan'da gitgide kuvvetlenmekte olan özgürlük savaşı buna imkân vermiyor ve Horasanın göreceli bağımsızlığı kazanılıyordu. Bundan sonra Horasan gittikçe hilafetin merkezinden uzaklaşıyordu. Tahiriler sülalesi son bulduktan sonra Horasan'a yerleşmiş olan Saffariler (867-903-Taberi, 1997, V: 480-V: 524; (Frye, 2000: 30; Doğuştta Günümüze Büyük İslam Tarihi, 1992: 447; Tackerimi, 1971: 183) hilafetin büyük bir parçasını Abbasilerin elinden alıp, bağımsız bir devlet kurdular, onların yerini ise sonradan Samaniler (874-999) aldı (Nerşahi, 1965: 55; İbn Havkal, 1938: 434; Belazuri, 1987: 626-627; Bosworth, 1975: 99; Merçil, 1988: 417-449). Öte yandan X. yüzyılda hilafette Büveyhiler (Güneri, 2004: 3-27; Merçil, DİA, VI: 496-497; Hamza el-isfahânî, trz:154; Busse, 1987, V:516,517,524) ve Hemdaniler devletleri ortaya çıktı (İbnü'l-Abbâr, 1963,1,61;

<http://www.hbvdergisi.gazi.edu.tr/ui/dergiler/21ozdemir.pdf>; <http://www.rumimevlevi.com/tr/islam/islam-devletleri/805-yemen?format:pdf>). 800 yılında Kuzey Afrika'da doğmuş Ağlebiler devleti (İbn'İzârî: 102-106; Ed-Dişrâvî, 1994: 3; Kâdî Nu'man: 152-153, el-Antâkî, Târîh: 106, İbnu'l-Esîr, İslam Tarihi, C. VIII: 37, el-Makrîzî, 1987, C.I:83,84,De Lacy,1987:62; Halm,1996:93) sonraları hilafetten uzaklaştı. Böylece Azerbaycan halkının özgürlük savaşı Abbasiler hilafetinde feodalizm aşamasının gelişmesine büyük katkı verdi ve halifelerin siyasi hâkimiyetini bir hiçe indirdi. Bundan istifade eden pek çok büyük feodaller herhangi küçük bir fırsatı elden kaçırmayarak, Abbasilere tabi olmaktan vazgeçti. Hilafetin zayıflığından yararlanan yüksek rütbeli Türk emirleri ise halifelerle istedikleri gibi muamele etmeye başladılar. Bunlardan Büyük Boğa, Küçük Boğa, Büyük Boğa'nın oğlu Musa, Vasıf ve oğlu Salih, Bayıkbak ve başkaları Abbasiler sülalesinin şu veya bu temsilcilerini birbirine karşı tutup, halifeleri sık sık tahttan indiriyor, onların yerine ise daha itaatkarını seçiyordular. Öyle ki, onlar 861 yılından 871 yılına kadarki on yıl içinde 6 halife değiştirdiler. Onlar 861 yılında Mütevekkili, 862 yılında Muntasır'ı, 866 yılında Mustain'i, 869 yılında Mutezz'i, 870 yılında Muhtedin'i öldürdüler. Türklerin nüfuzu kendini hilafetin tüm kontrol çalışmalarında gösteriyordu. Hilafetin yüksek rütbeli komutan, emir ve memurları Türklerden oluşuyordu. Henüz 868 yılında Halife Mutezz Mısır pay toprağı olarak, kendi Koruyucusu komutan Bayıkbak'a vermişti. Bayıkbak ise Mısır'ı kontrolünü oğulluğı Ahmed b. Tulun verir. Ahmed b. Tulun Mısır'da bağımsız Tuluniler devletinin (868-905-Toluniler Ana Britannica, 1990: 74; Abbâsiler, TDVİA, 1988: 35; <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/18/36/305.pdf>) temeline bırakıp, hilafet hazinesine haraç vermekten vazgeçti ve çok geçmeden, Şam'ı (Suriye ve Lübnan), Ürdün'ü, Filistin'i, Mezopotamya'nın bir bölümünü, Antakya ve Tarsus'u hilafetten koparıp kendi devletine kattı. O, bütün islam tarihinde kendi adına sikke kestiren ilk halife idi ki, bu da o zamanlar tam bağımsızlığın ilk ve kabarık delillerinden biri olarak algılanıyordu.

Tuluniler sülalesinin çöküşünden 30 yıl sonra İhşidiler (935-969-Yazıcı, 1992: 59; İbn Zülâk, 1933: 67; Koprman, DGBİTA, 1987: 194-195, 196-197; Özkuyumcu, 2005: 41-44; en-Nüveyri, 1992: 44-62; İbn Tagribirdî, 1992: 269-270; Hınz, 1990: 67-76; Yahya Antakî, 1990: 33; Hamid Zeyyan Ganim, 1976: 23; Seyide İsmail Kâşif, 1950: 366; Wensinck, İ. A. VII: 688; Koprman, 2002: 99; Terzi, T.D.V.İ.A.,XIV: 178) bu topraklara hakim olup Tuluniler'in

birikiminden yararlanarak bağımsız devlet kurdular. Ayrıca İhşidiler, Hicazı da Mekke ve Medine dahil kendi topraklarına kattılar. Abbasiler hilafeti artık İhşidiler'i itaate getirmek iktidarında değildi. Öyle ki, İhşidiler'in 300 bin kişilik bir ordusu olduğu halde, Abbasiler başka devletlerin nüfuzu altında kendilerini zorla koruyup bırakıyorlardı ve hilafeti küçük bir oyuncak devletini hatırlatıyordu. X. yüzyılın birinci on yılında Kuzey Afrika'da yeni bir devlet-Fatimiler hilafeti oluştu (el-Kâdî, 1970: 71-148, 153-231; Cemâl ed-Dîn Ali bin Zâfir, 1972: 6-7; 'İmâd ed-Dîn İdris b. el-Hasan, 1974: 44-88, 98, 112, 394; Hasan İbrahim Hasan, 1981: 50-51, 67-79; Hasan İbrahim Hasan, 1986-1990: 84, 111-112; Halm, 1996: 39-43, 128-133; el Makrizî, 1996: 65; İbn el-Esîr, 1997, c. VI: 596; İbn el-Esîr, 1987: 43; Yazılıtaş, 2003: 27-28; Gözenç, 1995: 3-4; Yver, İ. A, 1997: 142-143; Yakut el-Hamevî, 1995: 161, 228; İbrahim Harekât, 2003: 314; el Makrîzî, 1948: 25-28, 34 vd; ed-Devâdârî, 1961: 4-7, 17-19, İbnu'l Esîr, 1991: 25-28; el-Makrîzî, 1987: 53-80; Arif Tamir, 1990: 38-41). Fatimiler sonradan güçlenerek 969 yılında İhşidiler'i yenip, Mısır ele geçirdiler. IX. yüzyılın ikinci yarısında Azerbaycan'da Saciler devleti (Huart, 1966, X, 16); Yıldız, 1994: 81-87) kuruldu ki, bu devlet de Abbasiler hilafetine ancak vergi verir, kalan işlerde ise bağımsız hareket ediyordu. 940 yılından sonra onun yerini başkenti Erdebil olan Salariler Devleti (Sümer, 1999: 2; Azerbaycan Tarihi, 1998-2000: 15; Şerifli: 125-186; Buniyatov, 1978: 93)<sup>1</sup> aldı.

Yukarıda adı geçen Tuluniler, Saciler ve İhşidiler devletlerinin temelini koyanlar zamanında Abbasiler hilafetinde kulluk etmiş Türk sergerdeleri idiler. Belirtildiği gibi Abbasiler hilafetinin parçalanması, bir takım yarı bağımsız ve bağımsız devletlerin oluşması hilafette feodalizmin gelişimi ve merkezi devletin zayıflığı sonucu olmuştu ki, bunda da Azerbaycan halkının Babek'in başkanlığı altında 815-837 yıllarında yaptığı özgürlük savaşının çok büyük rolü vardır. Elbette, bunu küçük bir makalede kapsamlı göstermek mümkün değildir ve büyük bir eser yazmak lazımdır ki, bu da tarihçilerimizin önünde duran, geniş ve derin araştırmalar

<sup>1</sup> Müsafiriler; 930-1200 yılları arasında bugünkü Azerbaycan ve Ermenistan topraklarında hüküm süren ve Salariler ya da Sellariler adıyla da anılan hanedan. Çoğunlukla "emir" unvanını kullanan Müsafiriler, adlarını Şemiran Emiri olan Salar'ın oğlu Müsafir'den aldılar.989-997 arasında Büveyhoğulları'nın hakimiyetine girdiler, 1065'te ise hanedanın hüküm sürdüğü topraklara Selçuklular egemen oldular.Müsafir'in torunu Merzüban'dan Merzübaniler kolu, Merzüban'ın oğullarından biri olan Revvad'dan ise Revvadiler kolu yürüdü.Köklenleri tartışmalı olan Müsafiriler, yoğun Selçuklu tesiri altında giderek Türkleştiler.

gerektiren önemli bir konudur<sup>(Refik Bey İsmail, 25.07.2002)<sup>2</sup></sup>. Azerbaycan'ın uzak geçmişten başlayan bir tarihi vardır. Ön Asya'nın en eski devletleri ile onun siyasi ve kültürel ilişkilerinin izi tarihin çok derin katlarına dayanıyor. Sadece şunu demek yeterli olur ki, Marksist alman âlimi Bürhard Brentes dünyanın en eski medeniyeti sayılan Sümer kültürünün beslendiği köklerden bahsederken, Gencedere'de ve Dolmatepe'de bulunan, milattan önce VI-V. binli yıllara ait olan maddi kültür yapılarından da söz açıyor, onları Sümer'den önceki (Proto-Sümer) kültüre ait olarak gösteriyordu (Brentes, 1976: 14, 139, 163). Modern inkişafımızın temel taleplerinden biri de eski ve orta çağ Azerbaycan tarihinin kapsamlı araştırılması, Azerbaycan bilim ve kültürünün geçtiği yolları, onun doğu halklarının tarihinde tuttuğu yeri öğrenmektir. “Dün-bugün, bugün-yarın yoktur” fikri tarihin kudretli idraki aracı olmasından ileri gelir. Bugünkü bilimsel insanlığın yarattığı tüm ilerici kültürleri derinden öğrenir ve ondan geniş ölçüde istifade eder. Azerbaycan'ın ortaçağ tarihini, özellikle VII-XII. yüzyıllar tarihini incelemek, modern dünya tarihşünaslığı çapında öğrenmek alanında görkemli Azerbaycan âlimi, akademik Ziya Bünyadov'un hizmetleri hepimize bilinmektedir. Z. Bünyadov'un “Azerbaycan Atabeyler Devleti” (İstanbul, 1978, Rusça) eseri Azerbaycan'da feodalizmin fazla geliştiği, Ortaçağ Azerbaycan kültürünün çiçeklendiği bir dönemi aydınlatıyor. Şüphesiz ki, Azerbaycan'ın siyasi-sosyal ve ekonomik tarihini derinden bilmeden, onun kültür ve bilim tarihini de öğrenmek mümkün değildir. Özellikle sosyal fikir tarihini öğrenirken siyasi, ekonomik ilişkilerin tesir ediciliğini gözden kaçırmak olmaz. Dünya edebiyatının meşhur sanatkârlarından biri olan Nizami Gencevi'nin, görkemli şairlerden Mucireddin Beylegani, Hakani Şirvani, Felek Şirvani ve Mehseti Gencevi'nin vb. Azerbaycanlı bilim adamı, tabip ve bürokratlardan hayat ve yaratıcılığını öğrenmek, onların yarattığı büyük kültürel mirası inceleyip, değerlendirmek için

2 Değerli araştırma: Burada bir dipnot çıkararak bu makalenin yazılması ile ilgili saygın oryantalist alim Refik İsmail'in açıklamasını da olduğu gibi sunuyoruz: "Rahmetli Ziya Bünyadov'a karşı Ermeni ve Ermeni tarihçilerin (onlar Azerbaycan'da da vardı-R.İ) saldırısının güçlendiği bir zamanda onun" Azerbaycan Atabeyler devleti "(eser 1978 yılında Bakü'de Rusça çap edilmişti-R.İ) adlı kitabı Azerbaycan'ın ileri bilimsel kuvvetleri tarafından cumhuriyet devlet ödüllü müsabakasına takdim edilmişti. Kurama göre yarışmaya sunulan eserlere bilimsel görüşler yazılırdı. Bu açıdan da Ziya hocanın bu kitabına bonservis yazılması işini biz kendi üzerimize aldık. Ebulfız Beyle benim sözlü müzakeremizden ve razlaşmamızdan sonra yorumu Ebulfız Bey yazdı. Orada yazılanlar onun düşüncesinin ürünüdür ve onun kaleminden çıkmıştır. Yorum o dönemde Prof. Dr. C. Kahremanov, Prof. Dr. S. Aliyarov ve benim imzayla "Komünist" Gazetesinde edilmişti. Fakat Ebulfız Bey'in adı makalenin yazarları sırasında olmamıştı. Bu da o nedenle ki, aynı dönemde Ebulfız Bey milliyetçi ve antisovyet bir kişi olarak tanınıyordu. (Bu zaman onun hapisten çıkmasından çok az geçmişti-R.İ) ve makalenin yazarları sırasında onun adının gitmesi toplumda anlamlı karşılanmayacaktı. Bundan Ziya hocanın aleyhine istifade edileceği tasarrufunda olan Ebulfız Bey makalenin yazarları arasında kendi ismini çıkardı. Tekrar ediyorum, makale tamamen Ebulfız Bey tarafından yazılmıştı, onun düşüncesinin ve kaleminin sorumluydu. Adının gazetede yazılmamasını da kendisi istemişti.

öncelikle onların yaşadığı tarihi koşulları derinden bilmek gerekir. Aynı alanlarda çalışan, arama yapan tüm araştırmacıların ilk ihtiyacını karşılamak için Z. Bünyadov'un eseri yeterli bir araçtır.

“Azerbaycan Atabeyler Devleti (Hüseynof, 1968: 10-11)” eseri aslında tarihimizin yaklaşık 150 yıllık komple bir dönemini, bu dönemin kültürel hayatının başlıca alanlarını kendi sayfalarında yansıtıyor. Bilindiği gibi, IX. yüzyıldan Azerbaycan gelişmiş feodalizm aşamasına geçmiş, XII yüzyılda onun yüksek zirvesine ulaşmıştır. Atabeyler-İldenizler devleti o zamana kadar Azerbaycan'da oluşan tüm feodal devletlerinden askeri-siyasi ve ekonomik açıdan en güçlüsü olmuştur. Bu devlet Azerbaycan'da verimli güçlerin gelişmesi ve onun devamı olan feodal üretim yönteminin tam hakim konuma geçmesinin sonucu idi. Marx'ın ifadesiyle, “Selçukluların zuhuru Ön Asya'da tüm ilişkileri değiştirdiği” gibi, Azerbaycan'da da aynı sosyal ve ekonomik ilişkiler yaratmıştı. Azerbaycan Orta Asya'dan tutmuş Akdeniz sahillerine dek uzanın Selçuklu İmparatorluğu'nun merkezinde duruyor, tüm ilişkilerde etkin rol oynuyordu. Özellikle, XI. yüzyılın birinci yarısında Selçuklular Sır-Derya önlerinde kendi kuvvetlerini Sahman'a iletirken, Gaznevi Sultanı Mesut (1030-1041 yıllarında iktidarda olmuştur) kendi ordusunu güçlendirmek için Azerbaycan'a mektup yazıp, Oğuzlar yardım istemiş, onlarla anlaşma yapıp askeri ittifakta Hindistan'a yürümüştür (Brentes, 1976: 14, 139, 163). Buradan Azerbaycan'da mevcut olan askeri-feodal güçlerin potansiyel ağırlığı tüm bölgede tanınmıştı. Selçukluların seferlerinden sonra, bu güçlerin tutumu yeni bir şekil almış, onların merkeze kaç eğilimi güçlenmişti. Öyle ki, Selçukluların tenezzülü döneminde bu güçler ön sıraya çıkarak, Yakın ve Orta Doğu'da neredeyse tüm XII. yüzyıl boyunca en önemli siyasi ve askeri konularda yön vermeye başlamışlardı. Selçuklu Sultanı Melik Şah'ın oğlu Muhammed Tapar'ın hakimiyetinden (1104-1118 yılları) sonra Selçuklu İmparatorluğu ikiye bölünür ki, bunlardan biri Irak Selçuklu sultanlığı verilir. Irak Selçuklu sultanlığının başkenti Hemedan kenti, temel durağı ise Azerbaycan olmuştur. Azerbaycan Irak Selçuklu sultanlığını düzenleyen ülkelerden en büyüğü ve aynı zamanda onun askeri, siyasi ve ekonomik temeli idi. Bu diziden olan konular eserin “Azerbaycan Atabeyler Devleti'nin kurulması sırasında Selçuklu Türkiye'sinde Siyasi Durum” denilen I. bölümünde incelenmiştir. Bununla birlikte, telif burada Büyük Selçukluların son temsilcilerinin siyasi faaliyetini, devletin parçalanması ile ilgili neden ve etkenleri, aynı



zamanda Gence ve Tebriz hâkimlerinin imparatorluğun siyasi hayatında rolünü izlemiş, bunu şimdiye kadar herhangi bir tarihçinin görmediği, belki de göremediği, bir seviyede çözmüştür. Hem de belirtmeliyiz ki, eseri yazmadan önce, yazarın birkaç iri hacimli Arapça kaynağı ilk defa Rusçaya çevirip, yayınlaması, bu kaynaklar üzerinde sanatşünaslık ve metinşünaslık doğrultusunda özel araştırmalar yapması, onun buradaki başarısını göstermiştir.

Azerbaycan Atabeyler Devleti'nin kurucusu Şemseddin İldeniz henüz Aranın<sup>3</sup> Emiri olduğunda, Nahçıvan'ı kendisine merkez seçmişti; 1153 yılında buradan sultan Muhammed'e yazdığı mektupta o, eğer sultan onun yanına hizmete gelmeyi gerekli sayıyorsa, onun bakımına büyük bir el, sayısız sıra ordu ile gelmeye hazırdır. Böylece, Şemseddin İldeniz'in mektubu Aranın askeri potansiyelini belgeleyen bir gösterge sayılabilir. Gerçekten böyle de oldu. İldeniz, atabeylik yaptığı Selçukluların temsilcisi ve oğulluğu Arslan Şahı Irak sultanlığının tahtına çıkarmak için askeri, siyasi, diplomatik açıdan kritik bir rol oynamıştır. Eserin “Azerbaycan Atabeyler Devleti'nin kurulması ve gelişmesi” denilen bölümünde telif Şemseddin İldeniz'in 1160 yılında Arslanşah'ı sultanlık tahtına çıkarmasını izleyerek gösteriyor ki, bu yıldan Atabey İldeniz Irak Selçuklu sultanlığının kaderini çözen siyasi militan olmuştu (Bünyadov, 1985: 47-52).

Yeri gelmişken belirtmeliyiz ki, Muhammed Tapar'ın ve özellikle Sultan Sencer'in hâkimiyetinden sonra Selçuklu Türkiye'sinde hâkimiyet mücadelesi daha da keskinleşir. Bu mücadelede yüzlerce prens, emir, halife ve hâkimlerin arasından üç büyük devlet adamı-Azerbaycan'da Şemseddin İldeniz, Mısır'da aslen Azerbaycan'dan olan Selahaddin Eyyübi, orta Asya'da Harezmsah Tekiş öne çıkıp, üç büyük devletin temelini attılar ki, bunlar da Moğolların saldırısına kadar Yakın ve Orta Doğu'nun kaderinde kritik rol oynadılar.

Bütün Müslüman dünyasında dini otorite Abbasi halifelerinin elindeydi. Onlar Bağdat'ta oturuyorlardı. Bağdat ise Irak sultanlığının, yani Azerbaycan atabeylerinin egemenliği altındaydı. Yakın ve Orta Doğu'da az çok nüfuzlu sayılan tüm devletler Bağdat Halifelerine kendi ellerine almak, onların fetvalarını kullanmak için mücadele ediyorlardı. Bu nedenle

3 Aran bölgesi Aran ekonomik ilini kapsamaktadır.Bu ekonomik bölge Ağcabedi, Ağdaş, Beylegan, Berde, Bilesuvar, Göyçay, Hacıkabul, İmişli, Kürdemir, Neftçala, Saath, Sabirabad, Salyan, Ucar, Zerdab gibi il ve ilçelerin yanı sıra Şirvan, Mingeçevir ile Yevlah şehirlerini de içine alır.Aran ekonomik bölgesi elverişli bir ekonomik ve coğrafi mevkide bulunmaktadır.Ekonomik bölgenin genel yüzölçümü 21 430 km<sup>2</sup> olup, ülke arazisinin yüzde 24, 7'sine eşittir.Aran ekonomik bölgesinin çoğu yeri, deniz seviyesinin altındaki ovalardan ibarettir.Ekonomik bölgenin yalnızca çevredeki dağlara yakın olan bölümlerinin yüzeyi eğimlidir.Bölgenin iklim özelliği kuru subtropikaldir.

Azerbaycan Atabeyler devleti Bağdat Halifelerine elden kaçırmamak için, sürekli olarak savaşlara katılmak zorunda kalıyor, rakibi def etmemiş, o birisinin saldırısına karşı ordu göndermeli oluyordu. Başka bir yandan ise, Şirvanşahlar'la (Haniwaldanus Anonimi, 1997: 35-36; Şecaatname, 2006: 240, 241, 242) karmaşık ilişkileri çözmek, Gürcistan çarlarının sürekli müdahalesine son vermek için İldenizler Azerbaycan'ın kuzey sınırlarında geniş ölçüde siyasi ve askeri faaliyet göstermeli oluyorlardı.

1175 yılından İldenizler “Tiflis kapılarında Mekran’a dek (İbn el-Esir:119, 367)<sup>4</sup>” Azerbaycan, Irak, Gilan, İsfahan, Mazenderan ve Rey’i bir devlet içerisinde birleştirmiş, Hilat, Fars, Huzistan, Musul ve Kirman’ı bağımlı duruma düşürmüş, Hemedan, Tebriz, Nahçıvan ve Gence'yi bu büyük devletin temel merkezlerine çevirmekle güneyde, batıda ve kuzeyde dış baskınlar karşı istinatgâhlar yaratmıştı. 1175 yılının Kasım ayında büyük Atabey (Atabey el-azem) Şemseddin İldeniz ölünce onun yerine oğlu Muhammed Cihan Pehlivan geçti. (1175-1186 yılları). Artık Azerbaycan Atabeyler devleti öyle bir kudrete ulaşmıştı ki, bundan sonra on yıl onun sınırlarına herhangi bir müdahaleye kimse cesaret etmemiştir. Atabey Cihan Pehlivan, Gürcü çarları ile barış yapmış, Harezm şah Tekiş’le dostluk kurmuş, Bağdat Halifelerine devletin işine karışmaktan uzaklaştırmıştı. O, halifeye yazdığı bir mektupta şöyle talimat vermiştir: “Eğer halife imam-komutan ise, o zaman namaz kılmak onun sürekli meşguliyeti olmalıdır, çünkü namaz kılmak imanın esası ve işlerin en iyisidir... Bu daimi hâkimiyettir. Halifenin geçici yönetimin çalışmalarına karışmasının anlamı yoktur, onu sultana vermek gerek (Bünyadov, 1985: 73)”.

Cihan Pehlivan’ın döneminde Azerbaycan Atabeyler devleti kendi etrafında olan uç (sınır) Emirlikleri Selahaddin Eyyübi'nin saldırısından kurtarmış, onu barış yapmaya zorlamıştır. Cihan Pehlivan sonra, onun yerine geçen kardeşi Altın Arslan (1186-1191) yalnız Atabey değil, hem de sultan unvanını taşımaya başladı. Kısa şekilde hatırladığımız bu konular, ayrıca İldenizler’in ekonomik politikası, diplomatik ilişkileri, devlet ve yönetim enstitüleri Ziya Bünyadov’un eserinde geniş planda tetkik edilmiştir. Yazar Atabeyler devletinin sükûtunu doğuran sebepleri, Celaleddin Harezmşah’ın ve Moğolların Azerbaycan'a seferlerini de kapsamakla tarihi dönemin son önemli olaylarına dikkat etmiştir. Şirvanşahlar devletinin XII

4 Mekran (Farsça:مکران-Mokran), İran'ın güneydoğusu ile Pakistan'ın güneybatısında yer alan kıyı bölgesi.

yüzyıl ve XIII yüzyılın ilk yarısında sosyo-politik durumuna ayrıca fasıl verilmesi eserin üstünlüğü gibi belirtilmelidir. Bunsuz Azerbaycan tarihinin genel kökten olan problem ve sorunlarının bilincinde olunması, elbette zorlaştı olurdu. Modern tarihşünaslık dönemin şiir örneklerini haklı olarak temel kaynaklardan biri sayıyor. Ziya Bünyadov bu bölmeyi çalışırken, Mesut İbn Namdar, Hakani Şirvani, Nizami Gencevi, Felek Şirvani gibi yazarların şiir örneklerini, çeşitli Yazıtları ve o zaman kesilmiş paraları Şirvan tarihi üzere önemli kaynaklar olarak kullanmıştır. Atabeyler devletinde idari yönetim sisteminin yanında telif Azerbaycan şehirleri hakkında aşırı dağınık bilgileri çeşitli kaynaklardan büyük zahmetle toplayarak, onları genelleştirmiş. Bu dönem ülkenin şehir hayatında özellikle şehir tasarrufatında ve kültüründe gelişim dönemi olmuştur. Gence, Berde, Tebriz, Erdebil, Nahçıvan, Bakü, Urmiye, Meraga, Surmari, Beylegan, Hoy ve diğer Azerbaycan şehirleri tüm Yakın ve Orta Doğu'nun ticaret ekonomik hayatında, sosyal-ekonomik ilişkilerinde önemli yer tutuyorlardı. Azerbaycan'da büyük şehirler eyaletleri kendi etrafında birleştirip öyle güçlü idari birimler yaratmıştı ki, hatta devlet ordusu olmadan bile kendilerini herhangi bir müdahale veya baskından koruyabilir biliyorlardı. Emirler ve valiler birçok konularda kent nüfusunun toplam talep ve isteği ile hesaplaşmalıdır, hatta bir takım askeri ve siyasi konularda kent nüfusunun yorumu kritik rol oynuyordu. Askeri yürüyüşlere, baskınlar maruz kalan köy nüfusu yakın şehirlere çekiliyor, bir şehir büyük bir veya birkaç eyaletin savunucusu, başkanı olarak görev yapıyordu. Z. Bünyadov kentlerin bu tür önemli mevki tutmasını, kentlerin ekonomik hayatını, onlardaki sanat ve ticaretin, para döngüsünün durumu, hatta faydalı kazılar, tedavi suları, ilaç bitkileri hakkında ayrıca konuşarak, şimdiye kadar çeşitli dilli kaynakların, yazma, kitabe ve belgelerin “derinliklerinde”, “ucunda-köşesinde” kalmış değerli bilgileri ortaya çıkarıp, bugünkü okuyucusuna sunuyor. Ortaçağ Doğu tarihini araştıran tarihçilerin önünde duran temel sorunlardan biri de Doğu'da toprak ve mülkiyet ilişkilerinin araştırılması. Bunun özel bir önemi vardır. Dönemin üretim yönteminin öğrenilmesi feodal üretim yönteminin biçim ve özelliklerini ortaya çıkarır, bu alanda uzun süre giden bilimsel tartışmanın çözümlerini yaklaştırıyor. Bilindiği gibi, K. Marx ekonomik-sosyal form Asyalar hakkında kendi öğretisini yaratırken Doğu'daki toprak mülkiyetine özel dikkat çekmiş, onun öğrenilmesinin öneminden bahsetmiştir.

Z. Bünyadov Azerbaycan Atabeyler devletinde toprak mülkiyet biçimlerinden bahsederek, gösteriyor ki, sultana, atabeye ve onların ailelerine, yakın akraba ve sülalesine ait topraklar “mülkiyet el-i hassa”-özel mülkler olarak adlandırılıyordu. Nahçıvan vilayeti, Rey ve çevreleri, Hemedan vilayetleri, Gence ve çevreleri, Beylegan, Şemkir, Salmas, Urmiye ve Hoy Atabey Şemsettin İldeniz’e özgü topraklar sayılıyordu. Yazar hakim sülaleden olan çeşitli kişilere hangi toprakların verildiğini, onların hangi şartlarla kapandığını kaynaklar temelinde aydınlatmıştır. Atabeyler devletinde en yaygın toprak mülkiyet biçimi İkta (kesik pay) toprakları olmuştur. İkta toprakları genellikle bütün doğuda yaygındır. Ziya Bünyadov henüz ilk araştırmalarında bu konuda yeni fikir söylemiş, İkta enstitüsünün halife Harun er-Reşid'in (786-808) döneminde oluştuğunu tespit etmiştir (Bünyadov, 1965: 134 (Rusça). “Azerbaycan Atabeyler devleti” eserinde İkta enstitüsünün tarihinin incelenmesi devam ettirilmiştir. Müellife göre, İkta Enstitüsü devletin ekonomik bazında çok büyük yer tutuyordu. Atabeyler devleti sisteminde İkta mülkiyet biçimi daha çok askeri (bahşiş) şeklini almıştı. K. Marx Osmanlı İmparatorluğu'ndan bahsederken gösteriyordu ki, onun askeri kudretinin esrarı askeri sisteminde idi. Marx'ın bu önermesi Azerbaycan Atabekleri devletinin var oluş ve yükseliş dönemine de içerebilir. Bununla birlikte, bu toprak Enstitüsü askeri komutanların ekonomik yönden güçlenmesi ve merkezi iktidara karşı muhalefete katılması, bir sözle, merkezkaç hareketi güçlü feodal bölücülüğü için ortam yarattı. Böyle bir durum Altın Arslan'ın döneminden başlar ve bir süre geçmeden kendini apaçık gösteriyor.

Yazar bu eserinde özel mülkiyet, vakıf toprakları hakkında gerekli bilgiler vererek, vergi sisteminin analiz özel yer veriyor. Devlet içinde nüfustan biriken on beş verginin her birinin seciyesini belli etmekle, telif feodal istismarının somut biçimlerini ve mahiyetini dönemin şahsında öğrenmek alanında önemli iştir. Şimdi Nizami Gencevi'nin hayatı ve yaratıcılığı, Nizami döneminin Azerbaycan ilim ve kültürünün tarihi merakla inceler. Bu bakımdan Ziya Bünyadov'un eseri özel önem arz etmektedir. Kitabın son faslı doğrudan dönemin kültürel hayatından bahsediyor.

Okuyuculara ve araştırmacı uzmanlara genellikle bellidir ki, XII-XVI. yüzyıllarda bazı fasilelere rağmen, Azerbaycan bilimsel edebiyatı ve sanatı yüksek gelişme yolu geçmiş, Yakın ve Orta Doğu'nun kültürel hayatında layık yer tutmuştur. Çeşitli dillerde yazan ve çeşitli

yerlerde yaratan Azerbaycanlı bilim adamı, şair, müzisyen, ressam, hattat, sanat ustaları, mimar, Nakkaş, fakih (hukukçu) ve çeşitli sosyal fikir sahipleri Mısır'dan Hindistan'a, Orta Asya ve Kuzey Kafkasya'ya dek büyük bir alanda faaliyet göstermiş, yazıp-yaratmışlar. İtiraf etmeliyiz ki, Ortaçağ bilim ve kültür, sosyal fikir tarihimiz henüz şimdiye kadar gerekli düzeyde öğrenilmemiştir. Ziya Bünyadov, Nizami döneminden bahsederken haklı olarak, bu dönemde Fars dili kendi gelişme ve tekmilleşmesine göre Azerbaycan şiir okuluna çok borçludur. Ulu Nizaminin yaratıcılığı XII. yüzyıl Azerbaycan şehir kültürel ortamının ve poeziyasının, gelişmesinden doğan bir olaydı. Onun yaratıcılığı sanat ve şiir dünyasında kendi çevresi ile uyumlu olan ayrıca bir dünya, Doğu poeziyasının içerisinde ayrıca bir şiir idi. Z. Bünyadov Nizami Gencevi'nin hayatına ait bir takım bilgileri ortaya çıkarıp, netleştirmiş, bunun yanı sıra o dönemde yaşayan bir takım Azerbaycanlı şair, âlim, doktor, öğretmen ve kültür adamları hakkında bilgi vermiştir ki, bunların birçoğu ile okuyucular ilk kez tanışıyorlar. Akademik Ziya Bünyadov'un anıtsal monografisi hakkında, onun önemi hakkında çok şey söyleyebiliriz. Ancak, biz okuyucudan eserin içeriğine ait tasavvur yaratmak için söylenenler ile yetinmek istiyoruz. Çeşitli-Türk, Arap, Fars, Süryani, Gürcü, Ermeni, Alman, Rus, Fransızca ve İngilizce olan kaynak ve edebiyat üzerine, büyük zahmet hesabına tecrübeli bir tarihçi kalemiyle yazılmış bu eser sadece Azerbaycan tarihşünaslığının değil, hem de dünya şarkşünaslığının başarısı olarak kıymetlendirilmeye layıktır.

#### KAYNAKÇA

- ABDULLAH B. AYBEK ED-DEVÂDÂRÎ, (1961), ed-Dürretü'l-Mudiyye fî Ahbâri'd Devleti'l-Fatımiyye (Thk, S. el-Müneccid), Kahire.
- ANA BRİTANNİCA, (1990), "Toluniler" maddesi, C. 21, İstanbul, s. 74.
- ARİF TAMİR, (1990), Ubeydullah el-Mehdî, Beyrut.
- AZERBAYCAN TARİHİ, (1998-2000), Heyet, c. II, Bakü.
- BELAZURİ, (1987), Fütuhu'l Buldan, Trk trc. Mustafa Fayda, Ankara.
- BOSWORTH, C. E, (1975), "Tahirids and Saffarids", Cambridge History of Iran, C. IV, Cambridge.
- BRENTES, B, (1976), Ot Şanıdara do Akka'da, Moskva.

- 
- BUNİYATOV Z. M, (1978), Gosudarstvo Atabekov Azerbaydjana (1136-1225), Bakı, Nauka.
- BUSSE, H, (1987), “Büveyhîler”, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, İstanbul, V, 516, 517, 524.
- BÜNYADOV, Ziya, (1965), Azerbaycan VII-IX yüzyıllarda, Bakı (Rusça).
- BÜNYADOV, Ziya, (1985), Azerbaycan Atabeyleri Devleti, Bakı.
- CAHEN, Claude, (2000), İslamiyet, Çev. E. N. Erendor, Bilgi Yayınları, İstanbul.
- CEMÂL ED-DÎN ALİ BİN ZÂFİR, (1972), Ahbâr ed-Duvel el-Munkatı'a, (Tah. André Feré), el-Kâhire.
- DE LACY O'LEARY, (1987), A Short History of the Fatimid Khalifate, Delhi.
- DOĞUŞTA GÜNÜMÜZE BÜYÜK İSLAM TARİHİ, () 1992, Heyet, (I-XV), İstanbul.
- EBÛ MUHAMMED HASAN B. İBRAHİM B. HÜSEYİN EL-LEYSİ İBN ZÛLÂK, (1933), Kitâbu Ahbari Sibeveyh el-Misri, (Neşr. Muhammed İbrahim Sa'd, Hüseyin Dib) Matbaatü'n-Nasr, Kahire.
- EBÛ'L-FEREC YAHYA B. SAÎD B. YAHYA ANTAKÎ, (1990), Tarihü'l-Antakî, (Tahk. Ömer Abdüsselam Tedmurî) Jarrous Pres, Trablus.
- ED-DÂÎ 'İmâd ed-Dîn İdris b. el-Hasan, (1974), 'Uyûn el-Ahbâr ve Funûn el-Âsâr Fî Fedâil el-Eimme el-Ethâr, (Tah. Dr. Mustafa Gâlib), Beyrut, c.V, s. 44-88.
- Ed-Dâî 'İmâd ed-Dîn İdris b. El-Hasan, (1985), Târih el-Hulefâ el-Fâtımiyyîn Bi el-Mağrib, el-Kısm el-Hâs Min Kitâbi'Uyûn el-Ahbâr, Tah. Muhammed Ya'lâvî, Beyrut.
- ED-DİŞRÂVÎ, (1994), Ferhât (Arp. Çev. H. es-Sâhilî), el-Hilâfetü'l-Fatımiyye bi'l-Mağrib, Beyrut.
- EL MAKRÎZÎ, (1948), İtti'âzu'l-Hunefâ bi Ahbâri'l-Eimmeti'l-Fatımiyyîn el-Hulefâ (Thk. Cemâluddin eş-Şıyyâl), , C. I, Kahire.
- EL MAKRÎZÎ, (1996), İtti'âz el-Hunefâ Bi-Ahbâr el-Eimme el-Fâtımiyyin el-Hulefâ, c. I, Kâhire.
- EL-KÂDÎ EN-NU'MÂN B. MUHAMMED, (1970), Risâlet İftitâh ed-Da've, (Tah. Vedâd el-Kâdî), Beyrut.
- EL-MAKRÎZÎ, (1987), Kitâbu'l-Mukaffâ el-Kebîr (Thk. M. el-Y'alâvî) Beyrut.

- 
- EL-MAKRÎZÎ, (1987), Takiyuddin Ahmed b. Ali, Kitâbu'l-Mukaffâ el-Kebîr (Thk. M. el-Y'alâvî) , C. I, Beyrut.
- En-Nedim, (1871-1872), al-Fihrist, Ed. Flügel, Leipzig.
- EN-NÜVEYRÎ, Şahabeddin Ahmed b. Abdulvahab, (1992), Nihayetü'l-Arab fi Fünunü'l-Edeb, C. XXVIII, (Neşr. M. M. Emin, M.H.M Ahmed) Merkezü Tahkikü't-Teras, Kahire.
- ET-TABERÎ, (1885-1889), Tarihu'r-Rusûlü ve'l-Mülük, nşr, M. J. De Goeje, C.III , Leiden.
- ET-TABERÎ, (1997), Tarihu't-Taberî, Beyrut.
- FRYE, Richard Nelson, (2000), Ortaçağın Başarısı Buhara, (çev: Hasan Kurt), Ankara.
- GÖZENÇ, Selâmi, (1995), Afrika Ülkeler Coğrafyası, İstanbul.
- GÜNERİ, Ahmet, Hamza, (2004), El-İsfahânî ve Büveyhîler (I), D. E. Ü. ilahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: XX, İzmir, ss. 3-27.
- HALM, Heinz, (1996), The Empire of The Mahdi, The Rise of The Fatimids, (Almancadan İngilizceye Tercüme eden Michael Bonner), Leiden-New York-Köln.
- HAMİD ZEYYAN GANİM, (1976),el-Ezmatu'l-İktisadîye ve Evbiye fi Mısr Asrı Selatin'l-Memalik, Mektebetü'l-Alemiyeye, Kahire.
- HAMZA EL-İSFAHÂNÎ, trz, Hamza b. el-Hasan, Târîhu Sinî Mülûki'l-Arz ve'l-Enbiyâ, Beyrut.
- Haniwaldanus Anonimine Göre Sultan Bayezid-i Veli, (1997), (Haz. Richard F. Kreutel), İstanbul.
- HASAN İBRAHİM HASAN, (1986-1990), "Fâtımîler", D.G.B.İ.T,c.V,İstanbul, s. 111-112
- HASAN İBRAHİM HASAN, (1981), Tarih ed-Devlet el-Fâtımiyye: fi el-Mağrib ve Mısr, ve Suriye ve Bilâd el-'Arab, Kâhire.
- HINZ, Walter, (1990),İslâm'da Ölçü Sistemleri, (çev. Acar Sevim)Marmara Üniversitesi Yay, İstanbul.
- HUART, Cl, , (1966) "Sâcîler", İA, X, 16, istanbul.
- HÜSEYNOF, R. A. (1968), "Malazgirt ve Kafkaslar", A. Ü. D. T. C. F. Tarih Araştırmaları Enstitüsü, Tarih Araştırmaları Dergisi, c. VI,Sayı:10-11.
- İBN EL-ESÎR, (1997),el Kâmil Fî et-Tarih, (Tah. Omar' Abd es-Selâm Tedmurî), Beyrut.
- İBN HAVKAL, (1938), Suret'el Arz, nşr. J. H. Kramers, Leiden.

- 
- İBN TAGRİBİRDÎ, (1992), en-Nücümü'z-Zahire fi Mülükü'l-Kahire, C. III, (Neşr. M. Hüseyin Şemseddin), Darü'l-Kütübi'l-İlmiye, Beyrut.
- İBN'İZÂRÎ, (1951), Beyânu'l-Muğrib, C. I, Leiden.
- İBNU'L ESÎR, (1991), İslam Tarihi el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi (Çev. Ahmet Ağırakça)C. VIII, İstanbul.
- İBNU'L-ESÎR, (1987), İslam Tarihi (Çev., A. Özaydın - A. Ağırakça), C. I-XII, İstanbul.
- İBNÜ'L-ABBÂR, el-Kudâî, (1963), el-Hulle cs-Siyer, (nşr. Hüseyin Mu'nis), Kahire.
- İBRAHİM HAREKÂT, (2003), "Mağrib" T.D.V.İ.A, C. 27, Ankara, s. 314.
- İSLAM ANSİKLOPEDİSİ, (1966) "Sâciler", İA, X, 16, İstanbul.
- İSMAİL, Refik bey, 25.07.2002, " Azerbaycan Atabeyler Devleti, 1978, C. Kahremanov, S. Aliyarov, İSMAİL, Refik bey: "Komünist" Gazetesi
- KÂŞİF, Seyide İsmail, (1950), Mısır fi Asrı İhşidîyyîn, Kahire.
- KOPRAMAN, Kâzım Yaşar, (1987), "İhşidiler", Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, C. VI, Çağ Yay, İstanbul, s. 194-195.
- KOPRAMAN, Kâzım Yaşar, (2002), "Mısır Memlukleri", Türkler, V, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- MEHMETOV, İsmail, (2009), Türk Kafkası'nda, Ötüken Yayınları, İstanbul, dpn. 1, 192).
- MERÇİL, Erdoğan, (1988), "Saffariler", Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, C. V, İstanbul, s.417-449.
- MERÇİL, Erdoğan, (1992), "Büveyhiler", DİA, VI, İstanbul, 496-497.
- NERŞAHİ, (1965), Tarih-i Buhara, Arapça trc. Dr. Emin Abdülmecid Bedevi, Ebu Nasrullah Mübeşşer et Tırâzi, Kahire.
- SAİD NEFİSİ, Babek, (1998), Çev. Mahmut Ayaz, Berfin Yayınları, İstanbul.
- SÜMER, Faruk, (1999), Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, TTK, Ankara.
- ŞECAATNAME, (2006), Tıpkı Basım, s. XII. Çamlıca yay. İstanbul.
- ŞERİFLİ, Memmedali, (1978), IX. Asrın İkinci Yarısı-XI. Asırlarda Azerbaycan Feodal Devletleri, Bakü.
- TACKERİMİ, Celal, (1971), Saffariler Tarihi, Ankara.



- 
- TERZİ, M. Zeki, (1996),“Gulam”, T. D. V. İ. A./XIV,İstanbul, s. 178
- TÜRKİYE DİYANET VAKFI İSLÂM ANSİKLOPEDİSİ, (1988), “Abbâsiler” maddesi, C. 1, İstanbul, s. 35.
- WENSINCK, A. J, (1993),“Memluk”, İ. A., VII,İstanbul, s. 688.
- YAKUT EL-HAMEVÎ, (1995), Mu’cemü'l-Büldan, C. 5, Beyrut.
- YAZICI, Nesimi, (1992), İlk Müslüman Türk Devletleri Tarihi, Ankara.
- YAZILITAŞ, Nihat, (2003), Fâtımî Devleti'nde Türkler, (Basılmamış Doktora tezi), Ankara.
- YILDIZ, Hakkı Dursun, (1994), “Sâcoğulları”, Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, VI, Konya.
- YVER, G, (1997), “Mağrib”, İ. A, C. 7, Eskişehir, s. 142-143.
- <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/18/36/305.pdf>, Üç Türk Hükümdarının Yaptırdığı Üç Sağlık Kurumu: Tolunoğulları, Zengiler ve Memlüklerde Sağlık Hizmetleri
- <http://www.hbvdergisi.gazi.edu.tr/ui/dergiler/21ozdemir.pdf>.
- <http://www.rumimevlevi.com/tr/islam/islam-devletleri/805-yemen-?format:pdf>